

“DEVONU LUG‘OTIT-TURK” ASARINING O‘RGANILISH TARIXI

Muhsinjonova Shirinoy Asliddin qizi

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

1-kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Devonu lug‘otit-turk” asari xususida so‘z yuritilib, asar borasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyatlari borasidagi fikrlar tahlilga tortiladi. Ta’kidlash kerakki, Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”i bugungi tilshunoslik uchun poydevor vazifasini bajaribgina qolmasdan, balki ko‘plab sohalar uchun asosiy qomus bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: “Devonu lug‘otit-turk”, ilmiy tadqiqotlar, tilshunoslik, til tarixi, asosiy manba.

Ma’lumki, tilshunoslik sohasida turkiy tillar tadqiqini amalga oshirish muhim jarayon hisoblanadi. Hozirgi kunga qadar yetib kelgan yozma adabiy manbalar lug‘at tarkibini ilmiy jihatdan asoslash, ularning mohiyatini yoritishga harakat qilish hamda kelajak avlodga yetkazish yo‘lida sa’y-harakat olib borish muhim ahamiyatga ega. Tildagi so‘z boyligining qanday tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tganligi, ularning til tarixida hamda hozirgi o‘zbek tilida tutgan o‘rnining boshqa tillar bilan qiyosan amalga oshirilishi tilshunoslik fani oldida turgan dolzarb vazifa sanaladi. Bu vazifani ado etishda xilma-xil lug‘atlarning, xususan, “Devonu lug‘otit-turk”ning o‘rni beqiyos. Asarning so‘z boyligini tahlil qilish turkologiya olamida yangi yo‘nalishlarning ochib berilishida asos vazifasini o‘taydi.

Asar muallifi hisoblanmish Mahmud Koshg‘ariy to‘g‘risida manbalarda ko‘plab ma’lumotlar keltirilgan. Adibning ijtimoiy kelib chiqishi Qoraxoniylar sulolasiga mansub

bo‘lgan¹. Otasi esa Barsg‘an shahrida amirlik qilgan². Mahmud Koshg‘ariyning hayot yo‘li hamda ijodiy faoliyati xususida I. Mu‘tiy va M. Usmonovlar quyidagi mulohazalarni bildirgan edilar: “Olim Koshg‘ar shahrining O‘pol qishlog‘i, Oziq mahallasida dunyoga kelgan. Olim ota tarafidan Qoraxoniylar jamoasidan, Yusuf Qodirning o‘g‘li, Muhammadning nabirasi, ona tarafdan Oziq mahallasining o‘z davridagi o‘qimishli kishisi Xo‘ja Sayfiddinning qizi Burobiyaning o‘g‘li. Olim boshlang‘ich ma‘lumotni O‘polda o‘z oilasida, yuqori ma‘lumotni esa Koshg‘arda Husayn ibn Xalof Koshg‘ariy kabi olimlardan olgan³”. Demak, adibning bu darajaga yetishuvida qator maktablar poydevor vazifasini o‘tagan.

Mahmud Koshg‘ariy 7-8 tilni, jumladan, arab, fors, turkiy tillarni mukammal bilgan. Bundan tashqari, ijodkorning Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur kabi joylarda bilim olganligi xususidagi ma‘lumotlar ham mavjud. Adibning bizgacha yetib kelgan yagona asari bu “Devonu lug‘otit-turk”dir. Uning yaratilish tarixi mavjud bo‘lib, uni quyidagicha izohlash maqsadga muvofiqdir: mamlakatda sodir bo‘lgan ichki nizolar tufayli Mahmud Koshg‘ariy ma‘lum muddat davomida – 1056-1057-yillarda – ona yurtini tark etishga majbur bo‘ladi. Natijada, yon-atrofdagi qardosh xalqlar orasida biroz vaqt umr kechiradi. Ana shu davr mobaynida ijodkor turkiy xalqlar istiqomat qiladigan hududlarni keziib, ularning hayot tarzi, nomlanish xususiyatlari, joylashish o‘rni, ayniqsa, ularning til xususiyatlarni puxta o‘rganadi. So‘ng Bag‘dodga qaytib, u yerda ancha vaqt mobaynida ijod qilgan. “Devonu lug‘otit-turk” asarining ham yozilish o‘rni sifatida aynan shu shahar e‘tirof etiladi. Muallif ushbu asarni Abulqosim Abdulloh binni Muhammadil Muqtado biamrillohga taqdim etadi.

¹Абдулахатов Н.У. Место паломничества в жизни населения Ферганской долины (по материалам святых мест Ферганской вилоята). Автореферат. 2008. С.4

² Мадвалиев А. Махмуд Кошғарий // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. 77-б.

³ Мутъий И., Усмонов М. Махмуд Қошғарийнинг юрти, ҳаёти ва мазори тўғрисида // Адабиёт кўзгуси. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1996. № 2, 118-б.

“Devonu lug‘otit-turk” asari tilshunoslikning ko‘plab sohalarini o‘z ichiga qamrab olgan asar sanaladi, chunonchi, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya, leksikografiya. Mahmud Koshg‘ariy asarida mavjud so‘zlarni arab tilida izohlab beradi va quyidagicha fikr bildiradi:

“Men bu kitobni maxsus so‘zlar, sajlar, maqollar, qo‘shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim. Men iste‘moldagi so‘zlarnigina berdim. So‘ngra men har bir qabilaga mansub so‘zlarning yasaliş xususiyatlarini va qanday qo‘llanishini qisqacha izohlab ko‘rsatish uchun alohida yo‘l tutdim. Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo‘llanib kelingan she‘rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo‘llanadigan hikmatli so‘zlaridan, maqollar keltirdim”.

S. Mutallibov “Devon” quyidagicha ta‘rif keltirib o‘tadi: “Ma‘lumki, Mahmud Koshg‘ariyning kamtarlik bilan lug‘at deb atagan bua sari yolg‘iz bu kungi ma‘nodagi lug‘atgina emas, balki shu bilan birga, o‘sha davr tilining fonetika, morfologiya, leksika va dialektologiyasini mukammal izohlab bergan to‘la ma‘nodagi filologik asar, bebaho bir qomusdir. Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarini ko‘p yillar yurtma-yurt yurib, xalq og‘zidan to‘plagan materiallar asosida tuzdi. Bu usul bir tarafdin unga o‘sha davr tilidagi butun so‘zlarni va har qanday so‘z turlarini mukammal qamrab olishga imkon bergan bo‘lsa, ikkinchidan, bu materiallar o‘z navbatida unga o‘sha davr tilining har bir sohasiga doir boy namunalar to‘plami bo‘lib ham xizmat qildi. Mahmud Koshg‘ariy so‘z ma‘nosini izohlar ekan, yo‘l-yo‘lakay so‘zlarning har qanday grammatik xususiyatlari va u so‘zlarning qaysi qabilaga mansubligi haqida ham ma‘lumot bera boradi, umumlashtirilgan qoidalar tuzadi”. Darhaqiqat, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asari biz uchun ikki nuqtayi nazardan muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchidan, bu asarda grammatikaga oid ma‘lumotlar jamlangan bo‘lsa, ikkinchidan, unda turkiy xalqlar nutqida qo‘llangan leksik birliklar haqida ma‘lumotlar uchraydi.

“Devonu lug‘otit-turk” asari bugungi kunda ham o‘zining muhim ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Asardan o‘rin olgan leksik birliklar nafaqat XI asrga oid, balki o‘tmish

davrlariga borib taqaladi, ya'ni undagi ifodalar XI asrgacha bo'lgan mavjud qatlamni ham o'zida aks ettiradi.

Tarixdan ma'lumki, XI asrga kelib, qator faoliyat turlari, xususan, savdo-sotiq ishlari hamda hunarmandchilik avvalgi davrga nisbatan anchayin faollashdi. Shu bilan birgalikda, yuqorida nomlari qayd etilgan faoliyat turlari o'laroq xalqlar orasida ham diplomatik aloqalar anchayin kuchayib bordi, buning natijasida ular o'rtasida savdo aloqalari, diplomatik kelishuvlar, yoinki, so'zlarning birinchi xalqdan ikkinchi xalqqa kirib borishi ham yuzaga kelganligini "Devonu lug'otit-turk" asari orqali anglashimiz mumkin bo'ladi⁴.

Asar qo'lyozmasining topilishi borasida xilma-xil fikrlar ilgari suriladi. Xususan, "O'zbek adabiy tili tarixi" darsligida "Devon"ning 1914-yil Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgani borasida fikrlar mavjud. 1915-yilda Istanbul hududida topilgani borasidagi izohlar X. Mahmutov mulohazalarida ilgari suriladi. "Devonu lug'otit-turk" yuzasidan tadqiqot ishlarini olib borish Sharq va G'arb olamida ham mashhur bo'lib, aynan O'zbekistonda ushbu ishlarning boshlanishi 1930-yillarga borib taqaladi. Xususan, Solih Mutallibov ushbu asar yuzasidan qator tadqiq ishlarini olib borgan. Bundan tashqari, U. Tursunov, F. Abdullayev, E. Fozilov, G'. Abdurahmonov, S. Ibrohimov kabi olimlar S. Mutallibov kabi koshg'ariyshunoslikni davom ettirganlar. H. Dadaboyevning "Devonu lug'otit-turk"ning til xususiyatlari", N. Abdulahatov va boshqalarning "Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asaridagi leksik birliklar tadqiqi" va shu kabi qator ilmiy asarlar ham shular jumlasidandir.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarini ilmiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish orqali tilga tarixiy yondashuv asosida so'zlarning mazmuniy, madaniy hamda vazifaviy jihatlarini ochib berish mumkin. Asar turkiy so'zlarning yirik bazasi hisoblanib, har bir leksik ifoda eski turkiy tilda mavjud atamalarining o'sha davr nuqtayi nazaridan yoritilishida yordam beradi. Ushbu asarni o'rgangan olimlardan biri S. Rustamova

⁴ Дадабоев Х. "Девону луғотит-турк"нинг тил хусусиятлари. -Т.:ТДШИ,2017. -Б. 133.

aytganidek: “Devonu lug‘otit-turk”da turklarning hayot kechirishi uchun zarur ashyolarning nomlari, urug‘, qabilalarning nomlari, faxriy unvonlar, turli lavozimlarning nomlari, oziq-ovqat, yovvoyi va uy hayvonlari, parrandalar va yovvoyi qushlarning nomlari, jug‘rofiy atamalar, shaharlar, turli kasalliklar nomlari, anatomik atamalar, metallar va minerallarning nomlari, harbiy atamalar va ma‘muriy vazifalarga oid atamalar bor. Turli tarixiy va afsonaviy qahramonlarning nomlari, bolalarning o‘yin va ermaklari va boshqalarga xos atamalarga boyligi bilan hozir zamon kishisiga XI asrda yashagan turklarning hayot tarzi haqida ma‘lumot beruvchi yagona manba hisoblanadi⁵”.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarini o‘rganish tilshunoslik fani oldida turgan muhim vazifa sanaladi. Zero, “Devon”da aks etgan ilmiy-nazariy manbalar uning kelgusi tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit-turk. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2017.
2. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
3. Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографиклексикаси. – Тошкент: НДА, 1997.
4. Болтабоев Х., Дадабоев Х. Девону луғотит турк, I, II, III жилдлар. – Тошкент, 2006-2008.
5. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко – татарских наречий. I, .СПБ, 1969, II. СПБ.
6. Воҳидов Эркин. Сўз латофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018.
7. Гумилев. Л.Н. Қадимги турклар. – Тошкент: Фан, 2007.

⁵Рустамора С.. Маҳмуд Қошғарий ва унинг “Девону луғотит турк” асари // Адабиёт кўзгуси. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1996. № 2, 124-125-б..

8. Дадабаев Ҳ., Насыров И., Ҳусанов Н. Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент: Фан, 1990.
9. Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит-турк”нинг тил хусусиятлари. – Тошкент: ТДШИ, 2017.
10. Дадабоев Ҳ. Қадимги туркий ёдгорликлардаги атамалар ҳақида // Адабий мерос. 1998. №1-2.
11. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007.